

УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО, ВІЙНА ТА РЕВОЛЮЦІЙНІ ЗСУВИ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

УДК 94(477)"1918/1919":355.426

© Андрій ЛИСЕНКО

УЧАСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ПОВСТАНЦІВ У ЗБРОЙНОМУ ПРОТИСТОЯННІ НА УКРАЇНСЬКИХ ТЕРЕНАХ У 1918 – 1919 рр.

У статті здійснена спроба проаналізувати причини появи, роль та значення українського повстанського руху в першій чверті ХХ ст. на українських теренах. Розвал Російської імперії та багаторічна Перша світова війна, невирішення болючих для українського населення соціально-економічних проблем у поєднанні з активною боротьбою збройних формувань, підконтрольних різним політичним силам, обумовили появу та зростання такого феномену, як українські отаманські формування. У своїй більшості (на Лівобережжі) вони не мали стійких політичних уподобань і, відповідно, часто брали участь у боротьбі на боці полярних політичних сил. Зазвичай це були нечисленні групи озброєних людей, які намагалися захистити підконтрольну територію від тиску панівної на той час влади. Хоча історія дає нам значну кількість прикладів, коли повстанські формування налічували тисячі та десятки тисяч бійців, були організовані по принципу регулярної армії, контролювали значні території, однак, не маючи власної політичної позиції, їх використовували представники різних політичних сил у своїх інтересах.

Ключові слова: збройні формування, регулярні військові частини, політичні сили, розвідка, командування, партизани, повстанці, озброєння, фронти, збройна боротьба.

(Продовження)

Проблеми, пов'язані із захистом української державності на початку 1919 р., завжди привертала увагу дослідників. Саме тому пропонована проблематика знайшла висвітлення у значній кількості публікацій – як мемуарного характеру, так і, власне, наукових розвідок. Тому ми змогли використати й роботи безпосередніх учасників досліджуваних подій, таких як В. Андрієвський, М. Капустянський, Б. Мартос, О. Несвіцький, і праці науковців, що вивчали конкретні

проблеми українського повстанства у період громадянської війни (Г. Гребенюк, Р. Коваль, В. Коротенко, В. Сідак, О. Фесенко) [1; 3; 5; 6; 2; 9; 10; 12].

У нашій роботі ми зробили спробу висвітлити деякі проблеми в організації українського війська та визначити причини провальної політики військового та політичного керівництва Директорії УНР з організації збройного захисту України.

Уже наприкінці грудня 1918 р. радянські частини перетнули демаркаційну лінію й без оголошення війни почали просуватися до Харкова. Наявність у цих частинах українців і цілих військових підрозділів із українців, які під тиском німецького окупаційного корпусу були змушені відступати в «сіру» зону, де ними й почали активно опікуватися кремлівські емісари, створюючи з них частини, подібні до регулярної армії, щоб мати можливість використати етнічних українців під час збройного вторгнення на українську територію.

Саме наявність цих частин і дала змогу розгорнути шалену агітацію, щоб схилити населення України до допомоги та підтримки Тимчасового робітничо-селянського уряду України.

Отаман П. Болбочан, який мав значні військові сили, практично не вчиняючи опору, залишив Белгород та відступив до Харкова. Саме в цей час у самому Харкові робітничі організації почали озброєний виступ проти Директорії, і отаман залишив Харків. Дати вступу червоних військ до Харкова не збігаються в часі в роботах різних авторів: Н. Полонська-Василенко називає 1 січня 1919 р., колектив авторів дослідження «Кость Блакитний, отаман Степової дивізії» – 3 січня, Б. Мартос – 10 січня [7, 520; 2,15; 6, 22]. Останній у своїх спогадах стверджує, що після відступу 7 січня 1919 р. українських частин із Харкова радянські загони увійшли до міста лише на третій день. Газета «Известия» Харківського губкому КП(б)У від 3 січня 1919 р. пояснювала причини виступу харківських робітничих організацій проти Директорії УНР високим рівнем класового чуття та звинувачувала отамана П. Болбочана в намаганні встановити контакти з Доном для організації спільних дій проти більшовиків [13, 1 – 3].

У праці «Полковник Петро Болбочан: трагедія українського державника» її автори – В. Сідак, Т. Осташко та Т. Вронська пояснюють залишення українськими військами Лівобережжя й, зокрема, харківські події загрозою, що створював для українських підрозділів розквартирований там 1-й німецький армійський корпус. Після революції в Німеччині корпус був розпропагандований комуністичними агентами, і там була створена рада солдатських депутатів, яка й висунула командуванню Запорізького корпусу ультиматум: або негайний відступ із Харкова, або стан війни з німцями [10, 52]. Автори роботи наводять і фрагмент із телеграфних переговорів П. Болбочана з Головним отаманом Директорії УНР С. Петлюрою від 10 грудня 1918 р., у якому полковник змальовує стан власних збройних сил на Харківщині: незакінчений етап організації його частин, який мав завершитися лише 20 – 22 грудня 1918 р., а відтак, у його розпорядженні перебували лише Запорізька дивізія та Сіра дивізія ім. Палія, також отаман

повідомляв про створення робітничих дружин – 2600 осіб у Донецькому басейні та близько 800 осіб у Харкові, що вже отримали зброю та старшин-інструкторів [10, 53].

Далі дії отамана П. Болбочана взагалі складно пояснити: він розділив свої війська на дві частини. Одна відступала в напрямі Полтави, яку так і не змогла втримати, а інша – в напрямі Лозової. 10 січня 1919 р., пояснюючи Головному отаману причини свого рішення, П. Болбочан указував на наявність прагнення підтримати коменданта Катеринославського Коша – отамана А. Гулого-Гуленка, який, до речі, цієї допомоги так і не дочекався. Б. Мартос висловлює думку про те, що отаман П. Болбочан потрапив під вплив, а пізніше й під контроль російських офіцерів свого штабу, які, відступаючи в напрямі Лозової, підходили ближче до місць, контрольованих формуваннями російського добровольчого корпусу [5, 23].

Перебуваючи в Полтаві, П. Болбочан боявся повторення харківських подій і 14 січня 1919 р. видав наказ про здачу зброї населенням у п'ятиденний термін. За невиконання наказу передбачався розстріл. Але і в Полтаві вирішальну роль відіграли розквартировані там німецькі частини, що спочатку пропустили в місто українські частини й оголосили про свій нейтралітет в українсько-російському конфлікті, а пізніше, в ультимативній формі, заявили про потребу залишити місто, погрожуючи, у разі непокори, роззброєнням [1, 44 – 45].

До того ж ВРК Полтави оголосив про скинення влади Директорії, а радянські загони увійшли до міста 19 січня [6, 84 – 85].

З Полтави загони П. Болбочана відходили до м. Кременчук, відкриваючи у такий спосіб київський напрям для просування радянських частин. У цей час із перевіркою стану військ до «запорожців» прибув начальник Генерального штабу армії УНР В. Тютюнник, який звинуватив командування Лівобережного фронту УНР у відсутності на головних уборах червоних стрічок та в наявності старшинських відзнак, які були введені за П. Скоропадського [4]. Після перевірки до П. Болбочана надійшло близько 30 наказів про виправлення ситуації, які отаман публічно наказував знищувати. За свідченням Р. Ковалю, обурений таким свавільством отамана на фоні військових поразок С. Петлюра віддав наказ О. Волоху про арешт і розстріл на місці самого отамана П. Болбочана та його штабу. Виконати цей наказ О. Волоху перешкодили бійці П. Болбочана, які супроводжували отамана до Києва [4].

Головне командування Директорії УНР видало розпорядження про суд над отаманом П. Болбочаном за підписами наказного отамана О. Осецького та начальника штабу А. Мельника. Для розгляду справи полковника П. Болбочана був утворений надзвичайний суд у складі: голова суду – комендант штабу Дієвої армії осавул А. Клим, члени суду – секретар Головної державної інспекції хорунжий Лінкевич, командир окремої резервної сотні сотник Вербицький, бунчужний окремої сотні при штабі Дієвої армії Бартош, ройовий комендантської півсотні штабу Дієвої армії Гусак та секретар суду – слідчий штабного суду при

штабі Дієвої армії [20]. Прокурором був призначений хорунжий Петро Певний, оборонцем – козак комендантської півсотні штабу Дієвої армії УНР Дідух, який мав юридичну освіту [9].

Протокол засідання суду над отаманом, який тривав 7 годин і завершився винесенням смертного вироку, містить усього 8 сторінок рукописного тексту. Вирок виконали о 22 год 28 червня 1919 р. на ст. Балин біля Кам'янця-Подільського. Таке рішення суду викликало замішання у військових частинах: через кілька днів на бік «червоних» перейшов отаман Н. Григор'єв.

Отож радянські війська, майже не відчуваючи опору та користуючись підтримкою значної частини місцевих отаманів, швидко просувалися територією України: 12 січня 1919 р. вони вже захопили Чернігів. Лише 16 січня 1919 р. Директорія проголосила УНР у стані війни з Радянською Росією [2, 15].

Подальший розвиток подій ми можемо простежити на прикладі Переяславського та частини Пирятинського повітів Полтавської губернії. Їх, а також частину залізниці на відтинку Київ – Гребінка контролювали загони Директорії під командуванням отаманів П. Куліша та Котуха. Агенти комуністів проводили пропаганду та агітацію в обох загонах, не маючи реальних власних сил для того, щоб закріпитися в районі. Їх представник Гайдамака разом з обома загонами взяв участь у нападі на німецьку частину. Унаслідок підривної діяльності обидва повстанські загони розкололися й частково приєдналися до загонів О. Богунського, який саме нарощував сили на Черкащині. Для виправлення становища в район прибув полк Директорії під командуванням отамана Павлюка, який розсіяв прорадянські частини, але потім і сам був змушений відступити [12, 29].

23 січня 1919 р. в Києві почалася сесія Трудового Конгресу: з 528 делегатів прибуло 465. Головою, незважаючи на присутність М. Грушевського, був обраний С. Вітик. У ході роботи Конгресу найчисленніша в Україні політична партія – есерів розкололася на три течії: «боротьбисти», які ратували за союз із радянською владою; праві, що обстоювали ідеї демократичного соціалізму; центристи під проводом М. Грушевського налічували всього 13 депутатів [7, 519].

Єдиним питанням, яке обговорювалося на Конгресі в умовах наступу радянських військ, була орієнтація Української держави. Обирати доводилося з двох кандидатів: комуністів та Антанти. Попри напружені дебати, конкретного рішення так і не вдалося досягти.

За цих умов 29 січня 1919 р. Конгрес припинив свою діяльність. Саме в цей період Україну почали залишати й лідери УНР. За кордон виїхали В. Винниченко, М. Шаповал та В. Чехівський. 11 лютого 1919 р. Головою Директорії став С. Петлюра, який зосередив у своїх руках значну політичну та військову владу [11, 393].

Натомість уже в наказі № 2 Наркомвійськсправ, датованому від 1 до 10 січня 1919 р., оголошувалася декларація Тимчасового робітничо-селянського уряду України. У ній йшлося про обіцянку довести до завершення соціалістичну революцію та, ураховуючи наявний досвід громадянської війни в Україні та в Росії,

продовжити формувати підрозділи регулярної Червоної армії, активно залучаючи до її рядів уже існуючі повстанські загони. Проголошувалася й перспектива загальної мобілізації та поголовного озброєння українського народу. Констатувалася потреба націоналізувати найважливіші, зі стратегічного погляду, галузі промисловості та конфіскації куркульських, церковних і поміщицьких земель. Обіцяно було допомогу в організації колективних форм власності та проголошено взяття під державний контроль заготівлю продуктів першої необхідності та торгівлю ними. Ворогів Радянської Росії оголошували ворогами й Радянської України. Декларувалося об'єднання з Росією на основах соціалістичної федерації [14, 3 – 3 зв.].

А вже 11 січня 1919 р. Тимчасовий уряд опублікував Постанову № 3 «Про порядок націоналізації підприємств» за підписами Г. П'ятакова, Є. Квірінга, В. Затонського та М. Грановського, у якій підтвердив своє прагнення провести в Україні саме соціалістичні перетворення [16, 1]. 13 січня 1919 р. було опубліковане «Тимчасове положення про волосні та сільські комбіди», 16 січня – про приватизацію приватних залізниць та під'їзних шляхів [16, 4 – 7].

Активно долучившись до проведення соціалізації життя в Україні, радянський уряд не забував свого головного завдання, яке висунув В. Ленін, – забезпечувати Москву та Петроград продуктами продовольства. Навіть не встановивши контролю за більшістю території країни, 12 січня 1919 р. з України вже почали відправляти перші ешелони. У телеграмі на ім'я О. Шліхтера М. Скрипник повідомляв, що потяги прямують до Росії, не чекаючи обіцяної мануфактури на обмін, але від Белгорода й до Орла утворився величезний затор. М. Скрипник також просив повідомити В. Леніну про катастрофічне становище на Донбасі, що склалося через брак коштів [17, 1].

Отже, Директорія УНР, як і Центральна Рада та гетьманський режим, упустила момент для створення власне українських військових формувань, хоча вище командування було сформоване – з його структурою нас знайомить М. Капустянський [3, 28 – 29]. У переліку військових частин, що претендували на звання регулярних, з'являються формування на зразок Селянської або Київської дивізій, кожна з яких складалася з чотирьох піхотних полків, двох батарей польових гармат і перебувала під командуванням отамана Н. Григор'єва, який хоч і був висунутий та підтриманий осередком боротьбистів, загалом не збирався відстоювати український національний рух. Зіткнувшись із першими проблемами та знаючи про страту полковника П. Болбочана, загони Н. Григор'єва, як і багатьох інших отаманів, фактично відмовилися захищати Директорію УНР. Спроби українського уряду вже в розпал боїв, щоб уникнути повного розгрому та полегшити керівництво, реорганізувати наявні війська в чотири армійські групи, визначивши кожній чіткі завдання, провалилися.

Саме в цей час Н. Григор'єв намагався спрямувати свої загони проти добровольчих формувань, які перебували на Лівобережжі, але його підрозділи виявилися занадто революціонізованими, а вплив боротьбистів, що перебували в союзі

з комуністичним урядом, на самого отамана зростав, і це змусило Н. Григор'єва повернути свої частини проти Директорії УНР [14, 6].

Фактично до лютого 1919 р. радянські війська під командуванням В. Антонова-Овсієнка, зайнявши північ України, розширювали свою територію. У цій ситуації вирішальну роль мала відіграти позиція українського селянства, яке становило більшість населення країни.

Стратегічного значення набула Катеринославська залізниця, тому й питання про контроль над нею набуло виняткової гостроти та значення. Саме біля залізниці розташовувалися значні повстансько-партизанські формування. Більшість отаманів підтримала другий радянський уряд. Натомість начальник оперативного штабу армії Директорії УНР М. Капустянський дав негативну оцінку їх позиції [3, 22]. Зокрема, український військовик називає 10 причин, які, на його думку, спричинили поразку українських військ. У пункті 1 М. Капустянський констатує хистку позицію очільників української політики, що помилково, не розрахувавши сил, вирішили вести одночасну війну проти двох ворогів – більшовицької Росії, з її величезною територією й значними матеріальними ресурсами, та проти Польщі, яка користувалася всебічною підтримкою з боку Антанти. По-друге, неспроможність українських політиків відшукати союзників серед нейтральних держав, що призвело до фактичної ізоляції України та її збройних сил. По-третє, чвари між політичними партіями та відсутність сталої зовнішньої політики. По-четверте, несформованість єдиних інтересів між наддніпрянцями й наддністрянцями. По-п'яте, М. Капустянський виокремив боротьбу між старшим і молодим революційним старшинством, представники якого, часто прагнучи посісти високі посади в українському війську, діяли виключно у власних інтересах, не виконували наказів командування, у критичні моменти переходили на бік «червоних». Така ситуація обумовила недовіру вищого командування та політичного керівництва Директорії УНР й намагання провести чистки в командному складі, що спричинило відхід від військових справ значної частини фахових старшин. Під пунктом 6 відмічений незадовільний стан військової дисципліни та інтегрування політики в армію. Сьомим пунктом виокремлені нестача військового спорядження й боєприпасів та незадовільний стан постачання, восьмим М. Капустянський окреслив гостру нестачу пального та повільну роботу залізниці, що сковувало маневреність українських військ. По-дев'яте, симпатії значної частини населення до ідей більшовиків та несприйняття більшістю інтелігенції ідей українського самостійницького руху. І останнім пунктом М. Капустянський назвав нерозуміння лідерами Антанти ролі України як форпосту боротьби з більшовизмом.

Отже, ми можемо дійти висновків, що напередодні й з початком у 1919 р. агресії Радянська Росія застосувала деякі методи гібридної війни, як-то: залучила популярних українських військових лідерів, щоб використати їх у пропаганді; використала підрозділи українських повстанців, які внаслідок протистояння з німецькими військами та вартою гетьмана П. Скоропадського були змушені

перебувати в «сірій зоні» під цілковитим впливом радянських емісарів, а також агресивну соціальну пропаганду. Натомість українські політичні та військові лідери не змогли вчасно знайти зовнішньополітичних союзників, довівши країну до стану фактичної блокади. До цих факторів ми можемо додати амбіційність та ідеологічну безграмотність багатьох отаманів, що й спричинило швидкий рух московських частин територією України та поразку режиму Директорії УНР у підсумку.

Джерела та література:

1. Андрієвський В. З минулого. – Т. II. Від гетьмана до Директорії. – Ч. I. Гетьман. / В. Андрієвський. – Берлін: Українське слово, 1923. – 310 с.
2. Гребенюк Г.С., Коваль Р.М., Коротенко В.В., Маслак О.О. Кость Блакитний, отаман Степової дивізії. / Г.С. Гребенюк, Р.М. Коваль, В.В. Коротенко, О.О. Маслак. – К.: Незборима нація: Просвіта, 1997. – 97 с.
3. Капустянський М. Похід українських армій на Київ-Одесу 1919 р. / М. Капустянський. – Львів: «Діло», 1921. – 296 с.
4. Коваль Р. Недовге щастя полковника Болбочана. – код доступу <http://ukrlife.org/main/evshan/recess2.htm>.
5. Мартос Б. Оскільки й Болбочан: спогади. / Б. Мартос. – Мюнхен: Вид-во д-ра П. Беля, 1958. – 62 с.
6. Несвіцький О.О. Полтава у дні революції та в період смуту 1917 – 1922 рр. / О.О. Несвіцький. – Полтава: Просвіта, 1995. – 280 с.
7. Полонська-Василенко Н. Історія України. У 2 тт. / Н. Полонська-Василенко. – К.: Либідь, 1992. – Т. 2. – 608 с.
8. Ревегук В. Постать Симона Петлюри на тлі української революції 1917 – 1920 рр. / Полтавська петлюріана. (Матеріали других петлюрівських читань). – Полтава: Рідний край, 1993.
9. Сідак В. Суд над полковником П. Болбочаном – код доступу <https://history.wikireading.ru/390202>.
10. Сідак В., Осташко Т., Вронська Т. Полковник Петро Болбочан: трагедія українського державника: Наукове видання. / В. Сідак, Т. Вронська, Т. Осташко. – К.: Темпора, 2009. – 426 с.: іл.
11. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У 2 тт. – К.: Наукова думка, 1997. – Т. 2. – 422 с.
12. Фесенко О.П. Комбриг Богунський. / О.П. Фесенко. – К.: Тов-во «Знання» УРСР, 1991. – 48 с.
13. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі ЦДАВОВ). Ф. 1122. Народний комісаріат військових справ УСРР Харків. Оп. 1. Спр. 2.
14. ЦДАВОВ України. Ф. 2. Рада міністрів УРСР Харків Київ. 1918 – 1988 рр. Оп. 1. Спр. 146.
15. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України) Ф. 57 Колекція документів з історії Комуністичної партії України 1870 – 1965 рр. Оп. 2. Спр. 271.
16. ЦДАГО України. Ф. 57 Колекція документів з історії Комуністичної партії України 1870 – 1965 рр. Оп. 2. Спр. 269.
17. ЦДАГО України. Ф. 57 Колекція документів з історії Комуністичної партії України 1870 – 1965 рр. Оп. 2. Спр. 318.

© **Андрей ЛЫСЕНКО**

УЧАСТИЕ УКРАИНСКИХ ПОВСТАНЦЕВ В ВООРУЖЁННОМ ПРОТИВОСТОЯНИИ НА УКРАИНСКИХ ЗЕМЛЯХ В 1918 – 1919 ГГ.

В статье предпринята попытка проанализировать причины зарождения, роль и значение украинского повстанческого движения в первой четверти XX в. на украинских землях. Развал Российской империи и многолетняя Первая мировая война, нерешённые болезненные для украинского населения социально-экономические проблемы, а также активная борьба вооружённых формирований, подконтрольных разным политическим силам, обусловили появление и рост такого феномена, как украинские повстанческие формирования. В своем большинстве (на Левобережье) они не имели устойчивых политических симпатий и, соответственно, часто принимали участие в борьбе на стороне полярных политических сил. Обычно это были немногочисленные группы вооружённых людей, которые пытались защитить подконтрольную им территорию от давления со стороны, в данный момент, существующей власти. Хотя история даёт нам значительное количество примеров, когда повстанческие формирования насчитывали тысячи и десятки тысяч бойцов, были организованы по принципу регулярной армии, контролировали значительные территории, однако, не имея собственной политической позиции, они использовались представителями различных политических сил в своих интересах.

Ключевые слова: вооружённые формирования, регулярные военные части, политические силы, разведка, командование, партизаны, повстанцы, вооружение, фронты, вооружённая борьба.

© **Andrii LYSENKO**

PARTICIPATION OF UKRAINIAN REBELS IN THE ARMED CONFRONTATION ON UKRAINIAN LANDS IN 1918 – 1919

The article attempts to analyze the causes of origin, role and importance of Ukrainian rebel movement in the first quarter of the XXth century on Ukrainian lands. The collapse of the Russian Empire, long-lasting First World War, socio-economic problems which were unsolved and traumatic for Ukrainian population along with the active struggle of armed groups, controlled by different political forces, caused the appearance and growth of such a phenomenon as the Ukrainian insurgent groups. For the most part (on the Left-Bank Ukraine) they did not have stable political sympathies and, accordingly, often took

part in the struggle on the side of the polar political forces. Typically, these were the small groups of armed people who tried to protect the territory under their control from outside pressure of the existing regime. Although history gives us a significant number of instances when insurgent groups consisted of thousands and ten thousands soldiers, organized on the principle of the regular army, they controlled large areas, but all the same not having their own position they were used by representatives of different political forces in their advantages.

Formations created by certain political forces as a factor to strengthen their influence on the territories controlled by the opposing side had a special place in the rebel movement. However, even in this situation there weren't any guarantees that the armed groups, established and financed by them, would remain under full control. Assessment of the real military force of one or another insurgent group was difficult. Having, in the majority, the territorial principle of formation such groups if necessary, could increase their quantity in tens of times, having full support of the local population. Diversionary work was not estimated and evaluated, when a numerically small group of rebel-guerrillas could cause enormous damage and many victims, having done, for instance, a railway accident.

Carrying out raids on enemy-occupied territories was a specific factor, reinforcing the value of the rebel groups. Such attacks not only seriously destroyed internal communications, disrupted supplies for the front and logistics of a belligerent, but also caused the rise of the rebel movement in the raid places. Moreover, with a constant threat of violence by insurgents, local inhabitants, who were involved in work on existing power, were forced to cooperate with the rebel underground, giving intelligence information, providing necessary documents, and sheltering rebels. Such examples are enough, not only in the rear of the Volunteer, but also in the Red Armies.

A specific feature of the rebel movement in Ukraine was an active participation of middle and poor classes of the Ukrainian peasantry in it. This phenomenon was particularly noticeable in the northern regions of the country. The proofs about it can be found in the reports of senior military and political leadership of H. Rakovsky's government. We can assume that precisely the existence of significant rebel forces has become a significant factor of instability of political regimes that have been establishing in Ukraine, from hetman Skoropadsky regime and ending with the Soviet regime establishing. In such a way popular discontent with a declaratory judgment of a number of socio-economic problems found a real opportunity to have a real impact on the ongoing processes of state-building attempts undertaken by one or other political forces.

Keywords: *armed groups, regular military units, political forces, intelligence, command, guerrillas, insurgents, weapons, fronts, armed struggle.*